

Åskådare och folkmord – en forskningsöversikt

Henrik Edgren

Fil dr och forskningskoordinator

Institutionen för utbildning, kultur och medier,

Uppsala universitet

Box 2136

Tel: +46 - (0)18-471 24 18

Fax: +46 - (0)18-471 24 00

e-mail: henrik.edgren@edu.uu.se

1. Inledning	3
2. Forskningsöversikten och åskådarprojektet	4
2.1 Metod	4
2.2 Disposition	5
3. Vad är folkmord?	6
3.1 Vägen till folkmord	7
3.1.1 Det auktoritära och totalitära samhället	8
3.1.2 Ideologi	10
3.1.3 Utseendet av syndabockar	11
4. Förövare, Räddare och Åskådare	13
4.1 Förövare	13
4.2 Räddare	14
4.3 Åskådare	18
4.3.1 Olika förklaringar till att bli åskådare	22
4.3.2 Det totalitära samhället och rädslan för repressalier	22
4.3.3 Man hade fullt upp med andra bekymmer	23
4.3.4 Förnekande av fakta	25
4.3.5 Det svåra att inse vidden av Förintelsen/folkmord	25
4.3.6 Emotionell stress	27
4.3.7 Ideologins fördomar	28
4.3.8 Samhällsinstitutioners roll	28
4.3.8.1 Media	28
4.3.8.2 Röda Korset	29
4.3.8.3 Kyrkan	29
4.4 Att lämna åskådarstadiet	31
5. En konferens och antologi	33
5.1 Förslag på antologins struktur	33
5.2 Arbetsordning	35
6. Litteraturlista	36
Bilaga 1- Forskare att tillfråga som medverkande i referensgrupp och workshop	39

1. Inledning

Because the potential of bystanders is great, so is their obligation, an obligation only occasionally fulfilled. How can we enlarge compassion, the awareness of responsibility of other lives, and the feeling of obligation to act?¹

Den 27 juni 1941 anlände en adjutant i den tyska armén till Kaunas, en stad i södra Litauen som under andra världskriget var skådeplats för en mängd avrättningar.² Han stannade till vid en bensinstation där en större grupp människor samlats som applåderade entusiastiskt och sjöng den litauiska nationalsången. Åskådarskaran bestod av män, kvinnor och barn. Flera kvinnor lyfte upp sina barn på träboxar eller höll dem i sina armar så att de kunde se bättre. Till en början antog den tyske adjutanten att det handlade om någon form av segerceremoni, men till sin stora förskräckelse upptäckte han snart att det var Kaunas "deathdealer" som höll på att arbeta. När adjutanten närmade sig folkmassan möttes han av följande skrämmande syn.

On the concrete forecourt of the petrol station a blond man of medium height, aged about twenty-five, stood leaning on a wooden club, resting. The club was as thick as his arm and came up to his chest. At his feet lay about fifteen to twenty dead or dying people. Water flowed continuously from a hose washing blood away into the drainage gully. Just a few steps behind this man some twenty men, guarded by armed civilians, stood waiting for their cruel execution in silent submission. In response to a cursory wave the next man stepped forward silently and was then beaten to death with the wooden club in the most bestial manner, each blow accompanied by enthusiastic shouts from the audience.³

De män som så brutalt dödades var sådana som samarbetat med ryssarna under den sovjetiska ockupationen av Litauen. Som framgår av adjutantens redogörelse stod många bredvid och såg på; de var åskådare (bystanders) och blev därmed i viss mån delaktiga i de bestialiska mordena.⁴ Denna forskningsöversikt handlar om just olika typer av åskådare, det vill säga de människor som inte är förövare (perpetrator), offer (victim) eller räddare

---

¹ Staub, 1989. s. 169.

² Mellan 1941-1944 avrättades ca. 50 000 judar i Kaunas.

³ Klee, Dressen, Volker, 1991, s. 28.

⁴ I denna forskningsöversikt används begreppen bystander och åskådare som synonyma. Samma sak gäller perpetrator/förövare samt räddare/saviour.

(saviour) under de händelseförlopp då människan presenterar sig från sin allra sämsta sida: folk mord.

2. Forskningsöversikten och åskådarprojektet

Detta arbete är en del i det projekt om åskådare som *Forum För Levande Historia* startade i september år 2005. Projektet utgår från Förintelsen och det urskillningslösa mördandet av judar, homosexuella, romer och andra som inte passade in i den nazistiska världsbilden. Hur var detta möjligt? Vilka var det som stod bredvid och lät det ske? Hur såg deras motiv och möjligheter till agerande egentligen ut? Varför gjorde de ingenting och hur kan vi idag förstå deras beteende? Projektets fokus är åskådarrollens passiva funktion och det ansvar som följer av att inte agera. Utgångspunkten är individens och gruppens agerande, inte olika staters förhållande till Förintelsen.⁵

Eftersom tidsplanen för mitt uppdrag har varit en månads heltidsarbete, begränsas föreliggande forskningsöversikt till Förintelsen. Inom åskådarprojektets ram är målsättningen att inlemma flera av 1900-talets folk mord. Som bekant är forskningen om folk mord och Förintelsen i det närmaste oöverblickbar.⁶ Därför kan man inte säga att min översikt är heltäckande. Syftet är att ge exempel på hur forskningen har behandlat åskådarproblematiken utifrån olika perspektiv och frågor.⁷ Förhoppningsvis kan litteraturöversikten leda vidare till en konferens/workshop och forskningsantologi om åskådarproblematiken.

2.1 Metod

I mitt arbete har jag utgått ifrån Åskådarprojektets huvudmål:

- * Att medvetandegöra och lyfta fram åskådarens betydelse för ett skeende.
- * Förtydliga och synliggöra åskådarrollens legitimerande och sanktionerande roll.
- * Förtydliga normernas betydelse för valet att inta en åskådarroll.

---

⁵ Projektets fokus är interna åskådare, alltså sådana som utgjorde en del av samma befolkning som förövarna och offren. Externa åskådare är andra staters passivitet i förhållande till folk mord. Se vidare i Staub, 1997, s. 138 f.

⁶ En Internetsökning, med hjälp av google, på ”bystander” och ”Holocaust” ger exempelvis 122 000 träffar.

⁷ Stor hjälp, vad gäller att få fram lämpliga litteraturtitlar, har jag fått av Karin Kvists inledande kartläggning om åskådarperspektivet i forskning om Förintelsen.

* Möjliggöra en djupare förståelse för hur ett skeende som Förintelsen kan förmedla kunskap och insikt om samtida etiska och moraliska frågeställningar och mänskligt beteende.

Följande huvudfråga har styrkt litteraturgenomgången:

* Vad är en bystander/åskådare och varför blir människan som individ eller grupp bystander? Vad är det för skillnad mellan bystanders, saviours och perpetrators?

Utifrån denna huvudfråga har jag fokuserat på nedanstående underfrågor:

- Vilken betydelse, för bystanderagerandet, har normförändringar och normaliseringsprocesser? Vilken roll har samhällsinstitutioner som massmedia, kyrka och utbildning i denna normaliserings- och legitimeringsprocess?
- Vilken betydelse har olika politiska system, exempelvis totalitära och demokratiska, för individers eller grupperns agerande eller icke agerande?

2.2 Disposition

I avsnitt ett och två dryftas förutsättningar och frågor till forskningsöversikten. I det tredje avsnittet diskuteras företeelsen folkmord utifrån olika perspektiv. Eftersom bystanderproblematiken, i åskådarpjektet, sammankopplas med folkmord av olika slag är det viktigt att kort tydliggöra och diskutera vad som kännetecknar ett folkmord och vad som leder fram till ett sådant. På många sätt är också förändringarna vad gäller moraliska värden och psykologiska processer desamma hos förövaren och åskådaren. Som begrepp hör således åskådaren samman med förövaren och även räddaren. Därför kommer dessa tre utgångspunkter att ventileras i avsnitt fyra. Här presenteras också olika förklaringar till varför människan blir åskådare då allvarliga förbrytelser sker mot de mänskliga rättigheterna, till exempel vid folkmord. Fokus ligger på skeendet under Förintelsen. Avslutningsvis, i avsnitt fem, presenteras ett förslag till hur en antologi eller en konferens om åskådarperspektivet, i *Levande Historias regi*, kan organiseras. Målsättningen är att upplägget av denna forskningsöversikt kan fungera som stomme för en framtida antologi.

3. Vad är folkmord?

Folkmord är ett internationellt straffrättsligt begrepp som introducerades efter andra världskriget och handlar om brott mot mänskligheten. Det innefattar mord, utrotande, förslavande, deportation och andra omänskliga handlingar begångna mot någon civilbefolkning före och under krig eller under förföljelser av politiska, rasistiska eller religiösa skäl. Folkmordskonventionen trädde i kraft i januari 1951 och hade, år 2004, samlat omkring 135 anslutna stater, däribland Sverige.⁸

Folkmord har förekommit i alla delar av världen och genom hela historien. De finns beskrivna både i Bibeln samt av klassiska grekiska och romerska historiker. Under medeltiden begicks folkmord i samband med religionskrigen. Till följd av den europeiska koloniseringen utplånades stora delar av Amerikas och Australiens urbefolkningar. Typiskt för folkmord är att det fortsätter utan hänsyn till avsaknad av hot från offrens sida eller att dessa kapitulerar. Vanligtvis förutsätter storskaliga inhemska folkmord extrema förhållanden som har uppstått genom krig, revolution eller ekonomisk och social kollaps. Inom folkmordsforskningen brukar man urskilja fyra olika typer av folkmord.⁹

Folkmord på urbefolkningar drabbar oftast samlar- och jägarfolk. Dessa brott förövades vanligtvis direkt eller indirekt av nationalstatens regering därför att vederbörande folkgrupp genom sitt traditionella försörjningssätt utgjorde ett hinder för statens utnyttjande av territoriet.

Folkmord på grund av etniska eller etnopolitiska konflikter sker vanligtvis efter en avkolonisering och/eller övergång till nationell självständighet. Ett exempel är konflikterna mellan hutu och tutsi i Rwanda som framförallt i mitten på 1990-talet utmynnade i folkmord på tutsies, men även hutus drabbades. Även folkmorden på bosniska muslimer under Balkankrigen kan ses som exempel på etniska eller etnopolitiska konflikter.

Folkmord på minoritetsgrupper som lanseras som gisslan eller syndabockar. Det mest framträdande exemplet är givetvis nazisternas försök till förintelse av judar och romer under andra världskriget. Hit hör även turkarnas massakrer på den armeniska befolkningen inom det turkiska riket från 1890-talet.

Politiska folkmord omfattas inte av folkmordskonventionen, eftersom Sovjetunionen då aldrig hade ratificerat FN:s resolution. Politiska folkmord handlar ändå teoretiskt om samma sak. Här ingår Stalintidens terror som innebar folkmord genom deportationer och massmord av bland annat kalmucker, balkarer och krimtatarer. Två av efterkrigstidens mer

---

⁸ Nationalencyklopedin, nätupplagan. Uppgifter hämtade 070106.

⁹ Nationalencyklopedin, nätupplagan. Uppgifter hämtade 070106. Ett folkmord kan passa in under flera olika kategorier, till exempel på grund av etniska eller etnopolitiska konflikter och folkmord på minoritetsgrupper.

uppmärksammade politiska folkmord utgörs av de Röda Khmerernas slakt av civila under revolutionsåren i Kambodja 1975-1979, samt Idi Amins massmord på politiska motståndare i Uganda under 1970-talet.

Det som gör 1900-talet unikt är användandet byråkrati, vetenskap och teknologi i folkmordets tjänst. I slutet på 1900-talet visade det sig att folkmord av olika slag tagit livet av över 50 miljoner människor. Här framstår Förintelsen som en klass för sig med avhumaniseringen av offren och avrättandets mekaniserade produktionslinje då miljontals människor från Europas alla delar fördes till döden i välorganiserade koncentrationsläger. Trots Förintelsens förfärande omfång och helvetiska apokalyptiska utförande, har antalet folkmord alltså ökat efter andra världskriget. Några förfärande exempel är Kambodja, Bosnien, Rwanda och det dagsaktuella sudanska Darfur.

Folkmord och andra brott mot mänskligheten tvingar till reflektion över sådant vi alla möter i vår vardag: allmängiltiga frågor om rättvisa, identitet, personligt ansvar samt vad det innebär att vara medmänniska. Därför är en viktig målsättning med hela projektet att åskådarproblematiken, förutom beträffande Förintelsen, också ska lyftas fram för folkmord i andra sammanhang. Det kan exempelvis handla om Turkiet (det armeniska folkmordet), Kambodja, Balkanområdet, Sydafrika (under apartheidtiden) samt Rwanda. Åskådaren ska således belysas utifrån ett universellt eller allmänt plan, inte utifrån en enskild historisk epok.

3.1 Vägen till folkmord

Förklaringen till ett folkmord är komplex och består av flera olika delar; vägen dit är snårig och fylld av många vägval.¹⁰ En utvecklingsväg mot folkmord kan starta med svåra levnadsvillkor som tillsammans med särskilda kulturella karakteristika genererar illavarslande psykologiska processer. Dessa resulterar i att en grupp vänder sig mot en annan. Successivt förändras förövarna och det slutliga resultatet kan efter en progressiv utveckling sluta i ett folkmord. Psykologiska processer handlar om den mening och betydelse som individer ger olika händelser. Kulturella karakteristika handlar om delade regler, normer, värderingar, vanor och levnadssätt. Kultur kodas, bibehålls och uttrycks i en grups, exempelvis en nations, olika ”produkter”: litteratur, konst, ritualer,

---

¹⁰ Vad gäller Förintelsen har exempelvis Hanna Arendt och Raoul Hillberg lagt tyngdpunkten på byråkratiseringens roll för den ”banala ondskan”, se vidare i Arendts bok: *Eichmann in Jerusalem*; Stanley Milgram och Erich Fromm betonar samhällets respekt för auktoriteter; Zygmund Bauman tar fasta på hur moderniteten och det industrialiserade samhället låg bakom Förintelsen; andra forskare betonar antisemitismens avgörande roll för Förintelsen, Hitlers psykopatiska drag, den tyska elitens samarbete med nazistledningen, relationen mellan storfinansen och Hitler, masspolitikens betydelse och genomslag, omständigheterna kring Weimarrepublikens kollaps, Tysklands snabba industrialisering etc.

massmedia, skolväsen etcetera. Samhällets institutioner och organisationer uttrycker och förkroppsligar de värderingar som styr gruppen.¹¹

Enbart svåra levnadsvillkor kan inte leda till mass- eller folkmord, men i prekära levnadsförhållanden finns folkmordets potential och bärande kraft. När folkmord har skett har också vanligtvis ett politiskt skifte av något slag genomförts. Politiskt våld kan därmed skapa ett nytt politiskt system som förändrar traditionella värderingar i ett samhälle.¹² Vad är det då för faktorer som bidrar till ett folkmords genomförande?

3.1.1 Det auktoritära och totalitära samhället

Definitionen av ett totalitärt samhälle är ett statssystem som försöker utöva direkt kontroll över alla betydande institutioner i samhället: exempelvis inom ekonomi, rättssystem, kyrkor och kultur. Totalitarismens samhällsmodell utmärks av ett styre genom ett enda parti som med hjälp av kontrollerade organisationer söker styra allt och alla. Förkunnelsen från partiet eller dess ledare betraktas som den absoluta sanningen och får inte ifrågasättas.¹³

Under mellankrigstiden etablerades på många håll i Europa totalitära samhällen, vilka förringade människans allmänna värde och betydelse. De som fick störst betydelse var naturligtvis det nazistiska i Tyskland, det fascistiska i Italien och det kommunistiska i Sovjet. Men även i nybildade stater som Estland, Lettland, Litauen, Ungern, Polen och Österrike bildades diktatoriska samhällssystem när demokratin inte kunde lösa de vardagliga ekonomiska och politiska problemen. Nationalstaten började tappa kontrollen vad gäller bland annat etisk och moralisk tillsyn. De inblandade staterna organiserade sin politik efter målet att till varje pris överleva; att rädda judar passade inte in i detta program.¹⁴

Ett totalitärt samhällssystem framkallar och framtvingar ett deltagande hos samhällets medlemmar. De måste följa vissa ritualer och regler; de måste delta i utbildning eller arbetsaktiviteter för att bygga det nya samhället. Ju mer de deltar, vilket även gäller bystanders, desto svårare blir det att distansera sig från systemets mål och värja sig från de normer som styr. Detta gäller inte bara utåt, mot samhället, utan även inför sig själv. I det totalitära samhället ifrågasätts sällan ”experters” och regeringens synpunkter. Avsaknad av annorlunda åsikter, propagandan om det rättfärdiga i förföljelserna och förbrytelserna mot utsatta grupper samt den individuella passiviteten förändrar till slut invånarnas

---

¹¹ Staub, 1989, s. 13 ff.

¹² Staub, 1989, s. 13 ff.

¹³ Barnett, 2000, s. 81; Nationalencyklopedin, nätupplagan, 070109.

¹⁴ Feingold, 1989, s. 121 ff.

uppfattning om sig själva och verkligheten. Därför tillåts och rättfärdigas grymheter som folkmord.¹⁵

Viktigt för det totalitära samhället, exempelvis det tyska, är att dess institutioner fungerar normalt. Under nazismen verkade kyrkor, universitet, sjukhus, skolor och ämbetsmannaförvaltning precis som vanligt; även SS och administrationen i koncentrationslägren bedrev sin verksamhet som ”normala” byråkratiska instanser. Medlöperiet och biståndet från samhälleliga och politiska institutioner var absolut nödvändigt för den totalitära regimens framgång. Om skolor stängdes, ämbetsmannaförvaltningen slutade fungera, bankerna kollapsade och domstolarna försökte underminera regeringen med sina beslut, skulle dissidenter och oppositionella få vida större möjligheter att verka och höras. Då fick också åskådare andra politiska alternativ att ta ställning till.¹⁶

En stor respekt för auktoriteter och strävan att alltid lyda order leder alltså lättare till folkmord. Med starka ledare, exempelvis Hitler och Stalin, tappar den enskilde individen sitt ansvar; order följs utan att de ifrågasätts. Det auktoritära och monolitiska samhället ger därför en bättre grogrund för ett folkmords verkställande jämfört med ett demokratiskt och pluralistiskt dito. Ett monolitiskt och allenarådande centralparti skapar också förutsättningar för lojala organisationer som är kapabla att utföra diskriminering och än värre handlingar mot olika samhällsgrupper. Ett utmärkt exempel på en sådan organisation är nazisternas SS som hade huvudansvaret för Förintelsens praktiska genomförande.¹⁷

I det auktoritära samhället har staten och myndigheterna alltid tolkningsföreträde vad gäller att tolka verkligheten och formandet av befolkningens uppfattningar om offren. Ju mer repressiv och diktatorisk en regering är, desto fler kommer att avhålla sig från opposition. Givetvis tappar oppositionen också i kraft när det fria ordet inskränks, eftersom enbart en bild av verkligheten kommer fram till invånarna: den styrande maktens. I ett pluralistiskt samhälle innebär varierade föreställningsvärldar att individen oftare litar till sin egen uppfattning; det är lättare för befolkningen att anpassa sig och ta ställning till nyheter och nya perspektiv.¹⁸

På destruktivitetens väg, vars sista anhalt är folkmordet, tar den totalitära staten många små och stora beslut som påverkar händelsernas gång. Man väljer politiska ledare, antar olika ideologier, skapar politiska program, utser syndabockar och engagerar sig i våldsamma aktioner. Steg för steg och genom små praktiker nedvärderas subgruppen, exempelvis armenierna i Turkiet från 1890-talet eller judarna i Tyskland under 1930-talet. Till slut blir det acceptabelt med folkmord. Därmed etableras nya normer. Lagar och institutioner skapas

---

¹⁵ Staub, 1989, s. 86; Barnett, 2000, s. 40.

¹⁶ Barnett, 2000, s. 40 ff.

¹⁷ Staub, 1989, s. 13 ff; s. 66.

¹⁸ Staub, 1989, s. 13 ff; s. 65.

för att administrera folkmordet. I detta skeende blir ofta de som tidigare varit bystanders nu förövare och deltagare. Denna progressiva normförskjutning blir givetvis mycket lättare att genomföra med hjälp av bystanders passivitet, eftersom offrens betydelse därmed nedvärderas.¹⁹

Henry L. Feingold menar att en viktig förklaring till att så många människor deltog i Förintelsen och blev bystanders är skeendet under första världskriget och mellankrigstiden. Från första världskrigets blodbad hade man accepterat användandet av gas i krigföringen. Människovärdet devalverades. Dessutom var den tyska ungdomen allmänt desillusionerad efter Första världskriget och de hårda fredsvillkoren som följde. Många tyska fäder kom inte tillbaka från kriget. De som återvände hade inte samma auktoritet som tidigare eller förmåga att trygga sina familjers ekonomiska säkerhet. Därtill upplevde ett flertal krigsveteraner en slags posttraumatisk stress; de saknade mål och framtidstro. Kanske just därför var nazismen så populär hos ett stort antal tyska krigsveteraner. Därtill skapade ju också nazisterna – efter Weimarrepublikens politiska och ekonomiska kaos – ordning, stabilitet och materiellt välmående för de som inte var oppositionella eller offer för systemet. Det framgår ofta när tyskar minns tillbaka till Hitlers tid vid makten att de minns det goda han åstadkom: exempelvis regeringssponsrade jobb eller upplevelser av att sitta runt lägerledar med andra unga människor under aktiviteter arrangerade av någon av de många ungdoms- och militärföreningar som bildades efter första världskriget.²⁰

3.1.2 Ideologi

Med hjälp av en ideologi, till exempel nazismen i Tyskland eller kommunismen i Sovjetunionen och Kambodja, tillhandahålls en ny vision om ett bättre och idealiskt samhälle: människan får hopp.²¹ I Tyskland cementerades ”vi-gruppen” med hjälp av nazismen och antisemitismen. Nazismen höjde tyskarnas uppfattning om sig själva och den tyska identiteten stärktes. Det nazistiska budskapet presenterades i massupplaga i radiotal, biofilmer, tidningar, pjäser och skolundervisning. Med hjälp av nazismen kunde tyskarna betrakta sig själva som överlägsna vad gäller karaktär, kompetens, ära, lojalitet, hängivenhet till familjen och organiseringen av det civila samhället. Nya nazistiska organisationer skapades i en mängd olika former med skilda målgrupper: skolbarn, ungdomar, handelsmän, trädgårdsintresserade med flera. Syftet med den så kallade Gleichschaltung, alltså nazifieringen eller den politiska

---

¹⁹ Staub, 1989, s. xiii.

²⁰ Feingold, 1989, s. 121 ff; Staub, 1989, s. 91 ff.

²¹ Staub, 1989, s. 13 ff. Med ideologi avses alltså en samhällsåskådning som utgör en sammanhållande enhet med antaganden om verklighetens beskaffenhet och värderingar och handlingsnormer.

likriktningen, var tvåfaldigt. För det första skulle en ny nationell gemenskap skapas som grundades på nazismens teorier. För det andra gällde det att klargöra vem som tillhörde den tyska nationen och tydligt exkludera de som stod utanför.²²

Tyska akademiker och intellektuella understödde kraftigt denna ariska antisemitism och nationalism, inte minst genom att man framhävde den tyska litteraturen som den bästa världen någonsin skådat. Detsamma gällde kyrkorna, universiteten, regeringsinstitutionerna och myndighetspersonerna.²³ Genom att skylla på judarna kunde man undvika anklagelser mot de egna ledarnas bristande ledarskap. Därtill sopades känslor av individuellt och kollektivt ansvar för problemen i samhället under mattan. Fördomarna fick större slagkraft då de sanktionerades av regeringen och de styrande. Utifrån alla samhällsperspektiv, utom det ideologiska, var förintelsen av judar högst irrationell, men Hitler och nazismen satte judarna (samt kommunister och socialister) som ansvariga för kapitalismens negativa följder i det tyska samhället: inflationen, depressionen, arbetslösheten och det politiska kaoset. För att kunna kämpa mot samhällets ondska måste tyskarna, enligt den nazistiska ideologin, underordna sig kollektivet och ge upp sin egen identitet. I Tyskland var såväl nazister som dess protestantiska antagonister antisemiter. Man vidhöll att judarna var onda varelser som förtjänade att lida.²⁴

Även i Frankrike och USA var antisemitismen vanligt förekommande. I Frankrike brydde sig inte en stor del av befolkningen när franska judar blev av med sina jobb och sin egendom eller när de internerades i läger och tvingades till tvångsarbete. Den amerikanska antisemitismen hade förmodligen aldrig varit så uttalad som just under andra världskriget. År 1944 såg 44% av amerikanerna judarna som ett allvarligt hot mot det amerikanska samhället; de ansågs utgöra en större fara än såväl tyskar som japaner.²⁵ Denna antisemitism kunde ibland vara tämligen ambivalent; även om man i exempelvis Storbritannien hyste stor motvilja mot judar på hemmaplan var många briter, när Förintelsens magnitud framgick, positivt inställda till att hjälpa de förföljda judarna på plats i Europa.²⁶

3.1.3 Utseendet av syndabockar

Centralt är att människans självuppfattning hotas när man inte kan ta hand om sin egen familj eller påverka de omständigheter som styr det enskilda livet. Man söker nya sätt att förstå och omfatta världen. Då blir det viktigt att den egna

---

²² Staub, 1989, s. 95; Barnett, 2000, s. 3.

²³ Barnett, 2000, s. 36.

²⁴ Staub, 1989, s. 95.

²⁵ Marrus, 1989 (a), s. 1284; Michael, 1989, s. 1372; Marrus, 1989 (b), s. 160 ff.

²⁶ Kushner, 1994, s. 144.

gruppen får en positiv innebörd; hot och frustration leder till fiendskap och en önskan att skada andra. Givetvis är måltavlan oftast de som orsakat skadan, men inte sällan är det svårt att peka ut de ansvariga. Orsakerna till hot och frustration kan vara mycket komplexa och kan därför inte uttalas i svart eller vitt, eller så är de ansvariga för mäktiga och därmed omöjliga att påverka. På grund av dessa orsaker riktas fiendskapen mot ett substitutmål; en strävan som stärks när man anser sig vara orättvist behandlad och då andra grupper klarar sig bättre än den egna.²⁷

Att skylla på andra minskar det egna ansvaret samtidigt som känslan av överlägsenhet stärks. En gemenskap uppstår då man anklagar någon utomstående för problemen, vilket också leder till att den egna självbilden stärks. Sammanhållningen i den egna gruppen underblåses än mer om den utpekade gruppen hindrar den egna från att få rättmätiga materiella tillgångar, ära och prestige. Just att kategorisera i ett ”vi” och ett ”dom” har alltid varit vanligt i människans historia. Resultatet blir en överdriven och ofta negativ kategorisering där stereotyperna får stort inflytande; man försöker urskilja skillnader i ras, religion, rikedom, makt, politiska synpunkter och så vidare.²⁸

När livssvårigheterna tilltar innebär det också att förutsättningarna för gruppvåld stärks, i vissa kulturer mer än andra. Ibland anses ju aggression vara något av ett kulturellt ideal. Såväl nazister som bolsjevikerna förfäktade denna mening. Kollektiv osäkerhet om den egna identiteten motiverar ett psykologiskt självförsvar, speciellt när tvivel kombineras med en känsla av överlägsenhet. Den kulturellt etniska nationalismen, som stärks av nationella trauman och hårda strapatser, underbyggs vanligtvis av ambivalensen mellan tvivel på den egna identiteten och tron på den egna gruppens överlägsenhet.²⁹

Det finns följaktligen ett antal konstellationer av karakteristika som resulterar i att ett samhälle hamnar på destruktivitetens väg och till slut genomför ett folkmord mot en annan grupp. Alla ingredienser behöver inte finnas tillhands; avsaknaden av några kan leda till att man inte väljer våldets bana. Exempelvis kan ett pluralistiskt och demokratiskt samhällsklimat, med möjligheter för en mängd olika åsiktsyttringar att komma till tals, innebära att processen mot folkmord avbryts på ett tidigt stadium.³⁰

---

²⁷ Staub, 1989, s. 13 ff.

²⁸ Staub, 1989, s. 48 ff.

²⁹ Staub, 1989, s. 13 ff.

³⁰ Staub 1989, s. 66.

4. Förövare, Räddare och Åskådare

Eftersom bystander, i en definitionsdiskussion, hör nära samman med perpetrator och saviour diskuteras närmast dessa tre begrepp. Tonvikten ligger på åskådaren.

4.1 Förövare

Förintelsens förövare, alltså de som aktivt deltog i folkmord på olika sätt, levde ju i samma samhälle som åskådarna och räddarna och påverkades av samma samhällsförhållanden. Svåra levnadsvillkor och speciella kulturella förutsättningar resulterade i speciella psykologiska processer som i sin tur möjliggjorde ett aktivt deltagande i Förintelsen.³¹ De allra flesta som deltog i Förintelsen var normala människor. Intervjuer och psykologiska tester har inte kunnat påvisa att någon psykisk sjukdom fanns hos exempelvis de anklagade vid Nürnberggrättegången.³²

Förövare har vanligtvis en eller två av följande kännetecken: de är potentiellt antisociala och auktoritetsorienterade. Ofta innehar förövaren roller och arbetsuppgifter som kräver lydnad. Framförallt i hierarkiska organisationer krävs underkastelse för auktoriteter. De flesta förövarna ansluter sig frivilligt till grupper där de övriga deltagarna har liknande böjelser. Ofta är förövarna fanatiska på olika sätt. De är oresonligt trogna ett system eller en ideologi som de menar är överordnad allt annat, även de personliga målen. Genom att tillhöra en grupp blir det också lättare att bli en förövare; man antar en delad och av andra värderad social identitet och behöver inte längre ta något individuellt ansvar för sina handlingar. Förövargrupper har oftast en väletablerad auktoritativ struktur och tillhandahåller träning för att stärka lydnaden, samhörigheten mellan gruppmedlemmarna och nedvärderandet av fienden. Därför måste medlemmar i sådana förövargrupper vanligtvis genomgå extrema lydnadstest där de tvingas fullfölja grymma och meningslösa order samt delta i ceremoniella gruppidentitetsritualer som att sjunga sånger eller skjuta på mål som representerar fienden.³³

---

³¹ Staub, 1989, s. 151.

³² Staub, 1989, s. 91.

³³ Staub, 1989, s. 76.

4.2 Räddare

Rescuers acknowledge the reality of evil, of bad people and bad ideologies, but they also tell us that individual effort matters. They assure us that people can shape their own destinies rather than merely stand by as passive witnesses to fate or allow themselves to become nothing more than victimized objects.³⁴

Samuel P. och Pearl M. Oliner menar att de som räddade judar och andra under andra världskriget, med sina handlingar, motsäger de som påstår att inget kunde göras för att förhindra Förintelsen. Individer i totalitära samhällen var inte hjälplösa; att vara delaktig eller passiv åskådare utgjorde inte de enda alternativen för de som hamnade under nazisternas styre. De flesta av de miljontals europeiska judar i naziöckerade länder som överlevde Förintelsen hade inte gjort det utan hjälpen från icke judar. Mellan 50 000 och 100 000 icke judar riskerade sina liv under andra världskriget för att hjälpa judar.³⁵

En avgörande faktor för möjligheterna att bli saviour under Förintelsen var på vilket sätt Tyskland styrde de ockuperade områdena. I regioner där tyskarna själva tog över en stor del av administrationen förföljdes judarna hårt. I andra områden – exempelvis Danmark och Bulgarien – hade de lokala myndigheterna stort inflytande; då var också chanserna större att rädda judar. Givetvis påverkade också antisemitismens utbredning i respektive land huruvida terrorn mot judarna var av högre eller lägre grad. Ett lands topografi kunde också på många sätt hjälpa eller stjälpa möjligheterna att bistå judarna.³⁶

I Tyskland betraktades all opposition mot judepolitiken som förräderi. Det tyska motståndet var generellt svagt. Få människor tog sig an judarnas sak; ett exempel är kristna grupperingar som hjälpte andra kristna som tidigare varit judar. Dessa grupper hjälpte ibland också judar. I Berlin gömdes under en tid så många som 5 000 judar. I Polen, där endast 300 000 av 3 300 000 judar överlevde Förintelsen, fanns sedan lång tid tillbaka misstänksamhet och hat mot judarna. Juden sammankopplades ofta negativt med yrken som handelsman, bankir, godsförvaltare och skattebyråkrat. Den polska katolska kyrkan uttryckte också antipatier mot judarna. I Polen räddades ändå tiotusentals judar av polska individer eller nätverk. Flera tusen polacker avrättades för att ha medverkat i sådana räddningsaktioner.³⁷

I Holland slog tyskarna till stenhårt mot de som opponerade sig mot den judefientliga politiken. Trots att antisemitismen var svag i Holland dog mellan 75% och 80% av judarna. Den tyska ockupationsmakten styrde nämligen Holland med järnhand. Den platta topografin, med en stor befolkningstäthet och platt terräng, gjorde det svårt och farligt för judar att fly samtidigt som det

---

³⁴ Oliner och Oliner, 1988, s. 248.

³⁵ Oliner och Oliner, 1988, s. 1.

³⁶ Oliner och Oliner, 1988, s. 21.

³⁷ Oliner och Oliner, 1988, s. 25 ff.

blev riskabelt för icke judar att gömma dem. Frankrike var avsevärt säkrare för judar. Endast 14% av de franskfödda judarna försvann, utfallet var avsevärt sämre för de judar som kom från andra länder. Här var i synnerhet protestantiska organisationer och sammanslutningar hjälpsamma mot judarna.³⁸

Italien förefaller, tillsammans med Danmark, ha varit mest lyckosamt av alla ockuperade länder på att skydda och rädda judar. Även om det fanns antisemitiska lagar, var inte den judiska frågan särskilt viktig för Mussolini. De flesta italienare tyckte illa om förföljelsen av judar. Italien vägrade skicka iväg judar till koncentrationsläger. Att i viss mån skydda judar blev ett sätt för det italienska styret att protestera mot den tyska överhögheten. Den viktigaste förklaringen till att så många judar överlevde i Italien är dock att så många enskilda italienare tog initiativ att hjälpa dem. Inte minst bistods många judar år 1943 då tyska trupper försökte fånga in så många judar som möjligt. Händelserna i Italien visar alltså att ett land som var allierat med Tyskland kunde avstå från att samarbeta med nazisternas förintelsepolitik.³⁹

De flesta som mobiliserade till räddningsaktioner gjorde det på grund av lojalitet mot en social referensgrupp av något slag med vilken räddaren identifierade sig och vars explicita och implicita regler aktören kände sig skyldig att följa. Exempel på sådana normerande grupper med stor auktoritet och påverkansgrad är politiska och religiösa grupperingar, familjemedlemmar eller vänner. Det näst viktigaste motivet för att rädda judar under Förintelsen var empatiska motiv och det tredje viktigaste grundade sig på institutionella normer eller principer.⁴⁰

Räddarens altruistiska beteende kännetecknas allmänt av följande huvuddrag: utförande av handlingar för att undsätta andra människor; ett agerande som innebär en stor risk för den som hjälper; ett frivilligt engagemang som inte medför någon belöning utifrån. Typiskt för många räddare under Förintelsen var att deras aktioner utsträckte sig under flera år. Man hängav sig åt att bistå en ”pariagrupp” med en annan kultur, etnicitet och religion. Dessutom ogillade stora delar av samhället att räddarna assisterade judarna.⁴¹

Givetvis fanns det många olika typer av hjälpaktioner, men följande fyra var de mest dominerande:

1. Hjälp till judarna att hålla sig vid liv när de steg för steg förlorade sina rättigheter, utsattes för segregationspolitik samt isolerades och spärrades in i koncentrationsläger.

---

³⁸ Oliner och Oliner, 1988, s. 38 ff.

³⁹ Oliner och Oliner, 1988, s. 44 ff.

⁴⁰ Oliner och Oliner, 1989, s. 188 ff.

⁴¹ Oliner och Oliner, 1988, s. 10. Om grunderna för heroiskt tänkande allmänt; om de gemensamma motiverande faktorer som kan förklara varför vissa människor agerar osjälviskt och hur man på bästa sätt kan utbilda framtida generationer till att bli rescuers, inte bystanders, se Oliner, 2003.

2. Assistans till judar att fly från platser där de spärrades in.
3. Smuggling av judar ut ur landet.
4. Understöd till judar att existera "under jorden" inom de nationella gränserna.⁴²

Räddarna levde på många sätt i en isolerad värld, men ändå hade de många relationer med andra människor. Trots att deras handlingar var hemliga, levde inte räddarna ett socialt isolerat liv. De hade familjer, vänner, grannar och arbetskolleger. Försiktighetsmått i tillvaron var avgörande: Vad kunde de säga till sina familjer och grannar? Kunde de bibehålla sin nära vänskap med grannarna? Hur mycket kunde man egentligen lita på varandra inom de olika räddningsnätverken? Hur långt måste de gå vad gäller att ljuga och bedraga? Räddarna måste också ständigt handskas med att ockupanterna och fienden framträdde i flera skepnader. Det handlade om nazister, vanliga tyska soldater, infödda kollobaratörer och den lokala polisen. Några var brutala och hemska medan andra kunde vara mycket trevliga.

Frågan är då varför vissa människor valde att bli räddare och inte åskådare. Några viktiga förutsättningar var:

1. Information om och förståelse av det hjälpbehov som fanns. Här kan man fråga sig om räddarna verkligen visste mer än åskådarna?
2. Risken för att bli upptäckt och de troliga konsekvenserna av detta.
3. Materiella resurser. Utan resurser, i synnerhet pengar, kunde inte räddarna utföra sina handlingar. De behövde pengar, lämpliga gömställen och bistånd från andra. Trots detta har studier visat att räddare fanns från samhällets alla grupper: från rika och högutbildade till ganska fattiga arbetare. Samma spridning förefaller inte ha funnits bland bystanders; där befann sig de allra flesta på medelnivån. De hade varken höga eller låga inkomster. Frågan är om räddarna hade mer resurser än åskådarna?
4. Ett brådstörtat ögonblick. Att någon frågar om hjälp anses ofta vara avgörande för att också hjälpa; men var det enbart räddarna som blev tillfrågade?
5. Medvetenhet om att människor som levde och bodde runtomkring var judar och att man hade judiska vänner. Det har dock visat sig att väldigt många räddare, mer än 30%, inte levde i närheten av judar. Fler än 40% hade inga judiska vänner och fler än 65% arbetade inte tillsammans med judar.⁴³

---

⁴² Oliner och Oliner, 1989, s. 50 ff.

⁴³ Oliner och Oliner, 1989, s. 113 ff.

Den stora skillnaden mellan räddare och åskådare var alltså inte kunskap, förståelse, resurser eller risktagande. Snarare handlade det om hur man trodde på och värderade den information som fanns tillgänglig. Räddarna tog till sig kunskapen personligen och tillämpade den på judars existensvillkor i vardagen. Trots att de oftast tog risker, ibland för sitt liv, fortsatte de att assistera de utsatta.⁴⁴ Många av dem väntade på att bli tillfrågade, men de tog också initiativ till att hjälpa på egen hand. Ett sätt att själv ta första steget var att organisera halv- eller helformella nätverk för att få fram resurser och kunna söka upp judar i behov av hjälp.⁴⁵

Räddarnas beslut att agera bestämdes således inte främst av utomstående omständigheter, utan av personliga kvalitéer. Forskning har visat att räddarna ofta internaliserade humanistiska värderingar med hjälp av sina föräldrar. Från tidig barndom hade de också kritiskt fått möta de negativa stereotyperna om judarna. De diskuterade mer judar som enskilda individer än gruppmedlemmar. Därtill hade räddare väldigt sällan några negativa erfarenheter av judar. Vad gäller religiös identifiering, religiös utbildning eller deras egen och föräldrarnas religiositet, skiljde sig inte räddare nämnvärt från åskådare. Den stora skillnaden var uttolkningen av religiös undervisning och religiös hängivenhet. Här betonade räddare medmänsklighet med alla människor, judar inkluderade.⁴⁶

Det förefaller som om räddarna hade lärt sig att medmänniskor hade ett humanitärt värde. De var mottagliga för andra människors behov och livssituation, eftersom de hade lärt sig av sina föräldrar att andra människor var viktiga. Undersökningar har också visat att föräldrar till räddare, jämfört med åskådare, i mycket mindre grad betonade absolut lydning för barnen. Själva räddningsaktionen implicerade ju också olydnad. I väldigt hög grad, jämfört med åskådare, betonade räddarna att hjälpsamhet, engagemang, gästfrihet och kärlek förmedlades via deras föräldrar. Det påtalades också att dessa värden skulle gälla för alla, inte enbart den närmaste familjen, kyrkan eller nationen. Kanske var det också därför som nästan 90% av alla räddare, i en stor intervjuundersökning, uttryckte omvårdnad och rättfärdighet som nyckelskäl för sitt handlande.⁴⁷

Väldigt sällan motiverade räddarna sina handlingar med patriotism. Om de någon gång hänvisade till en sådan hade den en medborgerlig inriktning med fokus på lag och ordning, frihet, rättvisa, jämlik behandling och empati med medmänniskor i nöd. Här sågs judarna som medborgare i samma stat. Onekligen fanns ofta en koppling mellan att hata nazismen och att hjälpa judar. Det blev ett sätt att göra motstånd mot en förtryckande regim.⁴⁸

---

⁴⁴ Oliner och Oliner, 1989, s. 123.

⁴⁵ Oliner och Oliner, 1989, s. 132.

⁴⁶ Oliner och Oliner, 1989, s. 155 ff.

⁴⁷ Oliner och Oliner, 1989, s. 166 f.

⁴⁸ Oliner och Oliner, 1989, s. 157.

Den viktigaste förklaringen till att räddarna hjälpte judar ligger i räddarnas ”inclusiveness”, det vill säga viljan att se hur olika typer av människor i grunden var lika dem själva. Därtill hade räddarna en benägenhet att se andra som vänner utifrån personlighet och individualitet i stället för att kategorisera folk efter religion, etnicitet eller status. I forlandet av en sådan människosyn hade givetvis föräldrarna också en viktig betydelse. Besträffande föräldrastrategier leder exempelvis vanligtvis till ett aggressivt beteende hos barnen. Besträffning resulterar också i ilska hos den besträffade. När barn inte kan uttrycka sin ilska mot de som bestärfar dem, på grund av rädsla för ytterligare besträffning eller för att de riskerar att förlora föräldrarnas kärlek, är risken stor att de projicerar vreden på andra.⁴⁹

Föräldrar som i stället har en välvillig disciplinär agenda, i synnerhet en samtalande sådan, uppfostrar vanligtvis mer resonerande och generösa barn som uppträder respektfullt och hjälper andra. Väldigt många fler räddare, än åskådare, har i intervjuer uppgivit att de sällan utsattes för några disciplinära åtgärder från sina föräldrar eller andra viktiga personer i deras närhet. Jämfört med åskådare uppger också avsevärt färre räddare att de har blivit slagna av sina föräldrar. När föräldrar frivilligt tar tillbaka sin rätt att använda våld och i stället försöker förklara och resonera, utgör de passande förebilder för hur den med makt ska uppträda mot en svagare part.⁵⁰

Vilka var det då som blev räddare och visade vägen för ett altruistiskt och medmänskligt handlande? Studier har visat att de var ”vanliga” människor: bönder och lärare, entreprenörer och fabriksarbetare, rika och fattiga, föräldrar och ensamstående, protestanter och katoliker. De flesta av dem hade inte gjort något extraordinärt innan Förintelsen och har inte heller gjort något extra efteråt. Merparten var inga exceptionella ledare eller ovanliga personer. Det som utmärkte dem var deras kontakter och relationer med andra vad gäller hängivenhet för omvårdnad och medmänsklighet.⁵¹

4.3 Åskådare

Åskådare är alltså människor som observerar men inte direkt är påverkade av förövarnas aktioner. De är varken förövare eller offer, men de bidrar till att forma samhället med sina reaktioner. De är helt vanliga människor som fortsätter att leva ett ordinarie liv mitt i ett fruktansvärt skeende. En identifiering av åskådare under Förintelsen innebär en synnerligen lång lista av olika grupper: vanliga tyska medborgare, kyrkoledare inom och utom Tyskland, tyska ämbetsmän, utländska hjälporganisationer, ledare hos de allierade och även

---

⁴⁹ Oliner och Oliner, 1989, s. 178.

⁵⁰ Oliner och Oliner, 1989, s. 179.

⁵¹ Oliner och Oliner, 1989, s. 259.

vissa medlemmar av det internationella judiska samfundet. För att förstå vilka faktorer som påverkade denna heterogena grupp människor är det viktigt att göra vissa distinktioner mellan olika typer av åskådare. En sådan kategorisering är att indela åskådarna i individer, institutioner och internationella aktörer. Skilda etiska frågeställningar gäller på varje nivå.⁵²

Ofta är åskådare omedvetna om sin roll eller så förnekar de betydelsen av sitt uppträdande. De undviker information om förgripelser och hur offren lider. Deras passiva uppträdande reser frågor om den mänskliga naturen och grunderna för den humanitära etiken och moralen. Hade dessa människor egentligen något val? Hade de makten att förändra det som skedde? Ville de förändra skeendet?⁵³

Det som i synnerhet kännetecknar tyska åskådares berättelser från Förintelsen är deras betonande av maktlösheten på grund av att de var i händerna på externa krafter. Definitionen av dessa externa krafter varierar. Vissa åskådare fokuserar på de förhållanden som gällde under kriget som gjorde att de kände sig hjälplösa, ständigt deprimerade och förföljda. Ofta brukar just tyska åskådare understryka det orättvisa i att det tyska folket får en kollektiv skuld för Förintelsen. Vanligt är att man förnekar kännedom om Förintelsens omfattning och utförande. Kritik riktas mot segrarmakternas attacker på tyskarnas nationella stolthet. De som skuldbeläggs varierar: fienden, nazisterna, kommunisterna eller västmakterna. Det gemensamma för de flesta åskådares berättelser från Förintelsen är att de, enligt Oliner och Oliner, huvudsakligen är fokuserade på dem själva och inte har någon större självkritik.⁵⁴

Forskningen om åskådarperspektivet är tämligen begränsad. Vad gäller Förintelsen finns en mängd studier om nazismens framväxt och de europeiska judarna; speciella gruppers historia har studerats: till exempel doktorer, kvinnor, kristna och homosexuella; koncentrationslägren har naturligtvis granskats liksom den tyska byråkratins framväxt och betydelse. Åskådarna som en separat grupp, trots att de finns med i nästan varje bok om Förintelsen, har inte dryftats i någon större omfattning.⁵⁵

Åskådaren är givetvis inget historiskt fenomen. Frågor om hans eller hennes bevekelsegrunder och motiv ställer människans natur och den humanitära etiken på sin spets. Så här skrev exempelvis den berömde författaren Eli Wiesel, som själv upplevt Förintelsen i ett koncentrationsläger, om det förbryllande med att förstå just åskådarnas agerande och ställningstagande:

---

⁵² Staub, 1989, s. 86 f; Barnett, 2000, s. 12.

⁵³ Staub, 1989, s. 86 f; Barnett, 2000, s. x.

⁵⁴ Oliner och Oliner, 1989, s. 239.

⁵⁵ Barnett, 2000, s. xiii.

This, this was the thing I had wanted to understand ever since the war. Nothing else. How a human being can remain indifferent. The executioners I understood, also the victims, though with more difficulty. For the others, all the others, those who were neither for nor against, those who sprawled in passive patience, those who told themselves, 'The storm will blow over and everything will be normal again', those who thought themselves above the battle, those who were permanently and merely spectators – all those were closed to me, incomprehensible.⁵⁶

Michael Marrus framhåller att det på många sätt är deprimerande att skriva om bystanders. Då framkommer nämligen människors misstro mot rapporter om massmord, likgiltighet för andra människors tragiska livsöden och ovilja att bryta destruktiva mönster. Därför blir resultatet att den historiska forskningen mer fördömer än förklarar varför människor eller grupper blir bystanders. Det är viktigt att försöka förstå bystanderns agerande på ett djupare plan för att också kunna upplysa om förutsättningar och förhållanden som resulterar i att människor blir åskådare och inte aktivt tar ställning när grova kränkningar av mänskliga rättigheter sker.⁵⁷

Varje diskussion om reaktionerna till förföljelser och massmord måste givetvis börja med att man etiskt ställer olika frågor: Vem visste vad och när och hur? Är medlöpanDET en produkt av den fria viljan, individuell övertygelse eller fördomar? Är åskådaragerandet ett resultat av komplexiteten i ett större samhällssystem som väldigt få människor kan opponera sig mot? Det är svårt att svara på dessa frågor, men svaren bestämmer graden av moraliskt ansvar hos åskådaren.⁵⁸

En viktig fråga är huruvida åskådaren har inflytande och kan påverka händelseutvecklingen. Ervin Staub, Victoria Barnett med flera hävdar bestämt att åskådare visst har stor betydelse. Vad en åskådare gjorde under Förintelsen påverkade andra; passivitet minskade hjälplusten och stärkte förövarna medan aktivitet ökade motivationen att hjälpa. Termen åskådare identifierar ju inte enbart en persons status och förhållningssätt till en händelse, utan implicerar också ett speciellt sätt att uppföra sig på, det vill säga ett beslutstagande om att lägga sig i skeendet eller inte. Åskådaren ställs inför flera handlingsalternativ och bär därmed ett ansvar för vad som händer. Åskådarens känslor kan vara likgiltiga; känslorna kan vara omtumlade; han eller hon kan vara väldigt orolig och fångad mellan dilemmat att inte vilja bli inblandad samtidigt som situationen kräver att någon måste göra något. Agerandet av människor i omgivningen påverkar också åskådarens ställningstagande liksom känslor av

---

⁵⁶ Wiesel, 1969, s. 159.

⁵⁷ Marrus, 1989 (b), s. 156.

⁵⁸ Marrus, 1989 (a), introduction.

maktlöshet eller rädsla, identifiering eller likgiltighet inför offret samt fördomar mot de drabbade.⁵⁹

Bystanders formerar ju den stora befolkningsmassan och dess opposition eller likgiltighet bestämmer i hög grad händelseutvecklingen. Motstånd från bystanders kan ändra perspektiven hos förövare och andra bystanders; det gäller framförallt om bystanders agerar på ett tidigt stadium. På detta sätt kan moraliska tvivel och oro för konsekvenser infinna sig hos förövarna. Det finns, under Förintelsen, flera exempel på att bystanders protester också ändrade nazisternas agerande och politik.⁶⁰

Det är viktigt att betona bystanderbegreppets dynamik och föränderlighet. Givetvis kan en och samma person i olika sammanhang röra sig mellan rollen som bystander, rescuer och till slut victim. Ett utmärkt sådant exempel är den tyske biskopen Dietrich Boenhoffer som i början på 1930-talet kan karakteriseras som en teologisk bystander. Sedermera tog han ställning för judarnas sak och engagerade sig i motståndsverksamhet; därmed blev han en rescuer. Avslutningsvis fick han betala med sitt liv för sina räddningsaktioner. Boenhoffer greps av nazisterna 1943 och avrättades 1945.⁶¹

Viktigt, vad gäller bystanders i Tyskland, är att uppmärksamma tidsaspekten av den tyska judefientliga politiken. Från Hitlers maktövertagande 1933 tog det cirka sex år innan massmorden på judar började i Polen 1939. De första deportationerna av tyska judar inleddes 1941. Den förhållandevis långa tiden från nazisternas maktövertagande till massmordens start gav tid och utrymme för utveckling av byråkrati, effektiva mördartekniker och dehumanisering. Därtill hann den tillväxande judefientliga politiken bli en integrerad del av det tyska samhället och den tyska kulturen. Dessa aspekter är viktiga för att förklara tyska bystanders agerande 1933-1945. Att det tog flera år för människor att inse allvaret i nazisternas raspolitik påverkade åskådarnas agerande på två olika sätt. Alldeles för sent insåg de vad som höll på att ske med judarna och väldigt få individer kunde fortsätta att vara opåverkade av det växande trycket på invånarna från den totalitära staten. Några få modiga personer vågade göra motstånd redan 1933, men de flesta av dessa dödades, fängslades eller utvisades inom kort. Därefter blev kontrollen hårdare, inte minst genom de nya lagar som stegvis infördes. Till slut blev de allra flesta så ”insyltade” och beroende av det nazistiska totalitära samhället att det blev näst intill omöjligt att bryta sig ur.

Tony Kushner betonar att Förintelsen var en global händelse där de inblandade inte enbart var förövare och offer. Såväl på statsnivå som i samhället som helhet påverkade Förintelsen även länder som befann sig fysiskt

---

⁵⁹ Staub, 1989, s. xi; s. 13 ff; Barnett, 2000, s. 10 f.

⁶⁰ Staub, 1989, s. xi; s. 13 ff. Några sådana exempel är hur protesterna mot eutanasiprojektet, dödshjälpsprogrammen mot handikappade, också ledde till att nazisterna avbröt dessa samt hur folkliga protester i länder som Danmark och Bulgarien mildrade de antijudiska förföljelserna.

⁶¹ Haynes, 2003, s. 101.

långt ifrån händelsernas centrum.⁶² Majoriteten av befolkningen i de västerländska demokratierna svarade med inaktivitet och tystnad på Förintelsen. De blev alltså åskådare.⁶³

4.3.1 Olika förklaringar till att bli åskådare

Väldigt många olika typer av människor och institutioner involveras som åskådare. Därför är det svårt att göra generaliseringar om varför de blir åskådare. Emellertid ställs samtliga inblandade inför ett liknande val: att agera eller inte agera. Victoria Barnett betonar tre perspektiv som ”nycklar” till att förstå bystanders roll under Förintelsen. Dessa är dynamiken i det totalitära samhället, utvecklingen och framväxten av fördomar samt betydelsen av den likgiltighet som spreds allt mer under Förintelsens lopp.⁶⁴ Nedan kommer dessa tre förklaringar, samt en del andra, att behandlas närmare.

4.3.2 Det totalitära samhället och rädslan för repressalier

Ovan har det totalitära samhällets betydelse för folkmordets genomförande dryftats. Trycket från ett auktoritärt och totalitärt styre är kanske den viktigaste anledningen till att många blir passiva åskådare. Under en totalitär regim tvingas människor till en åskådarrull på grund av att andra alternativ helt enkelt inte är möjliga, eftersom hotet mot det egna livet eller ens nära och kära är så påtagligt. I samband med vissa folkmord dödades de människor som inte samarbetade. Då finns det inte särskilt många bystanders. Pol Pot och Röda Khmerernas politik i Kambodja från mitten på 1970-talet är ett sådant exempel. Stalins terror i Sovjetunionen utgör ett annat. För den vanlige tysken, under nazitiden, var det ändå möjligt att anpassa sig och stå vid sidan och därmed bevittna vad som skedde med de utsatta grupperna.⁶⁵

I det totalitära samhället befrias individen från auktoritet och inflytande över sitt eget liv. Det tillåts inga avvikande röster, jämfört med statsmakten, som kan beskriva verkligheten på ett annorlunda sätt. På detta sätt får också åskådaren ett sorts alibi för sin maktlöshet och denne kan fortsätta att leva ett ”normalt” liv.⁶⁶ Det totalitära samhället stärks av exklusion, fördomar och psykologiskt avstånd. Vad gäller nazitidens Tyskland så ledde dessa processer fram till en sorts ”normalitet” som innehöll en värld fylld av terror mot dess offer. Invånarna tvingades välja mellan att se och hantera galenskapen eller bevara

---

⁶² Kushner, 1994, s. 2.

⁶³ Kushner, 1994, 31 ff.

⁶⁴ Barnett, 2000, s. 69.

⁶⁵ Oliner och Oliner, 1988, s. 145; Barnett, 2000, s. 86 ff; Conway, 2003, s. 2.

⁶⁶ Barnett, 2000, s. 87. Beträffande hur det totalitära samhället befriar individen från auktoritet och inflytande över sitt liv, se även Arendt, 1979 och Bauman, 1989.

någon sorts mänsklig stolthet som riskerade att förstöra den dagliga tillvaron. Resultatet blev att flertalet åskådare drog sig tillbaka till den privata sfären där de kunde leva sina ”normala” liv i passivitet. Det privata blev synonymt med det passiva.⁶⁷

Från Tyskland finns många brutala exempel på hur nazisterna slog ned, arresterade och avrättade kritiker.⁶⁸ En förklaring till att många medlemmar inom den tyska kyrkan blev bystanders var rädslan att bli tagen till koncentrationsläger. Detta system började användas redan 1933 och fungerade som ett effektivt sätt att avskräcka folk från att göra motstånd mot regimen.⁶⁹

4.3.3 Andra bekymmer och likgiltighet

I de flesta av västvärldens demokratier rådde höga arbetslöshetsnivåer under hela 1930-talet; det gällde exempelvis stater som Sverige, USA, Storbritannien, Frankrike och Holland. Därför var det inte särskilt svårt att berättiga användandet av invandrarpolitik för att skydda jobb och arbetsvillkor för arbetarna. Ofta understödde den organiserade arbetarrörelsen denna politik. Fientligheten mot att exempelvis ta emot judiska flyktingar kom att utgöra ett moraliskt dilemma som innefattade nationalism, internationalism, idealism och fördomar. Således kom många av de som flydde från tredje rikets förföljelser att benämnas ”aliens”, ”refugees”, ”political refugees”, ”foreigners”, ”foreign workers”, ”exiles from Nazi persecution” etc. Hur man sedan benämnde de flyende judarna karakteriserade i hög grad inställningen hos samhällsmedlemmarna.⁷⁰

I Anita Shapiras artikel om det sionistiska ledarskapets förmåga att förutse Förrintelsen påpekas felaktigheten i uppfattningen att det sionistiska ledarskapet skulle ha varit likgiltigt eller ointresserat av de europeiska judarnas öde. Många av den sionistiska rörelsens ledare hade ju växt i upp i östra Europa och många av deras släktingar bodde kvar där. Ändock var man inte så intresserad av att diskutera de europeiska judarnas öde, eftersom man hade nog av egna problem. Främst handlade det om att etablera den sionistiska rörelsen. Därtill insåg man, som så många andra, väldigt sent vad som höll på att hända.⁷¹

Judiska samfund hade också vissa samarbetsproblem, exempelvis mellan Yishuv i Palestina och judiska organisationer i den fria världen. Tillsammans misslyckades man med att få fart på västvärldens allmänna opinion. Till viss del

---

⁶⁷ Barnett, 2000, s. 92.

⁶⁸ Barnett, 2000, s. 85.

⁶⁹ Conway, 2003, s. 2.

⁷⁰ Kushner, 1994, s. 61 ff.

⁷¹ Shapira, 1989, s. 17; Vago, 1989, s. 599.

berodde detta på att många judiska samfund var fientligt inställda och hyste misstänksamhet mot den sionistiska rörelsen.⁷²

Likgiltighet var annars det vanligaste sättet att förhålla sig till Förintelsen. Inte minst gäller det åskådarna. Med sin likgiltighet var de passiva och undvek inblandning; därmed höll de sig utanför det historiska skeendet. I forskningslitteraturen om Förintelsen finns många exempel på hur man försvarar denna likgiltighet, oavsett om det gäller interna eller externa bystanders. Ofta framhålls att människor kände sig maktlösa eller att det inte visste vad som pågick förrän det var för sent. De psykologiska mekanismerna för att hantera andra människors lidande verkar vara desamma, oavsett om man står bredvid offret eller befinner sig 2 000 mil ifrån det.⁷³

Åskådarens likgiltighet är svåranalyserad. Visst fanns det många under Förintelsen som absolut inte brydde sig om vad som pågick, varken emotionellt eller etiskt. Andra berördes starkt men föreföll vara likgiltiga på grund av att de var rädda eller inte fann tillfällen och möjligheter att hjälpa; rädslans pragmatik segrade över samvetet. Ett likgiltigt agerande kännetecknade också organisationer och politiska ledare runt om i världen. Många av dessa berördes visserligen starkt av de förbrytelser judar och andra utsattes för, men de prioriterade politisk och militär pragmatism före personliga intressen och åsikter. Följderna för offren blev ödesdigra, eftersom åskådare började se sin rädsla och likgiltighet som det normala tillståndet.⁷⁴

Victoria Barnett lyfter fram existensen av de parallella världarna för åskådare och offer. Åskådarna levde i sin normala tillvaro och såg dagligdags hur andra människor led och misshandlades. Åskådarna saknade vanligtvis inte kunskap eller fysisk närhet; det som lyste med sin frånvaro var den psykologiska och etiska förståelsen om en länk mellan dessa båda parallella världar. Metaforiskt blir detta avstånd innebörden av likgiltighet. De parallella världarna var inte enbart separerade med fysiska murar och taggtråd; den största skillnaden fanns i åskådarnas hjärtan och sinnen. Skapandet av parallella världar och de etiska konsekvenserna därav verkar vara karakteristiska för alla folkmord.⁷⁵

Tystnaden får en speciell innebörd när åskådarna till Förintelsen studeras närmare. Tystnad är nämligen vad som mest kännetecknade åskådarna; den formade deras identitet och handlingar. Tystnaden blev en del av normalitetens falska språk, eftersom normaliteten var beroende av tystnaden. Förövarna mördade, offren dog, några gjorde motstånd, men åskådarna var tysta.⁷⁶

---

⁷² Porat, 1989, s. 622 ff; Wyman, 1989, s. 723 ff. Wyman poängterar framförallt de amerikanska judarnas samarbetsproblem.

⁷³ Barnett, 2000, s. 117.

⁷⁴ Barnett, 2000, s. 118.

⁷⁵ Barnett, 2000, s. 129.

⁷⁶ Barnett, 2000, s. 126.

Henry Feingold menar att det ibland kan anses hårdhärtat eller till och med som hädande att ifrågasätta om alla åskådare eller vittnen till Förintelsen verkligen var känslolöst likgiltiga. Mängder av forskare har påpekat hur nationer och vanliga individer visst hade val och att många av de val som gjordes under andra världskriget, åtminstone vad gäller Förintelsen, inte gjordes på några humanitära grunder. Feingold hävdar att en sådan utgångspunkt inte ger rättvisa till det historiska skeendet. Historikern måste fråga sig vilka realistiska möjligheter som fanns till räddning. Andra världskriget handlade inte om att rädda judarna. Exempelvis fick inte judarnas öde något utrymme vid alla de stora konferenser som de allierade sammanträdde vid: Argentina 1941, Casablanca 1943 samt Jalta och Potsdam 1945. Anklagelsen mot vittnen och åskådare till Förintelsen baseras på det gamla antagandet det existerar en sorts "civilisationsanda", en känsla av humanitärt ansvar i världen, som borde ha mobiliserats för att rädda judiska liv under Förintelsen. Feingold menar att någon sådan anda inte existerade under andra världskriget.⁷⁷

4.3.4 Förnekande av fakta

Inom ledande kretsar i Tyskland hade man tidigt kännedom om Förintelseprogrammet och följderna för de europeiska judarna. Utrotandet av miljontals judar krävde tusentals människor som var beredda att yrkesmässigt döda. De flesta av dessa kan inte ha varit sadister eller kriminella redan från början. Därtill skrevs i tyska tidningar, ex *Das Reich* med en upplaga 1940 på 500 000 exemplar, artiklar av bland annat Joseph Goebbels. Det påpekades hur varje jude var tyskarnas fiende, oavsett om juden levde i Polen eller bodde i getton i Hamburg eller Berlin. Det kan inte vara möjligt att miljontals tyska läsare undgick dessa budskap, som så tydligt banade väg för den slutliga lösningen. Hans Henrich Wilhelm menar att det är bisarrt att tro att den slutliga lösningen var hemlig och undanhölls det tyska folket. Dock förnekade man ändå under lång tid det som skedde, eftersom det var det lättaste sättet att handskas med det oförståeliga och obegripliga.⁷⁸

4.3.5 Det svåra att inse vidden av Förintelsen/folkmord

Här handlar det inte om att förneka det som pågick. Yehuda Bauer menar att företeelsen och begreppet folkmord inte var så känt bland flertalet människor åren 1941-1942. Idén att en enskild stat planerade och utförde utrotandet av miljontals människor på grund av gruppens etniska grupptillhörighet var inte lätt att ta till sig; det gällde såväl judar som icke judar. Den organiserade

---

⁷⁷ Feingold, 1989, s. 121 ff. Även Tony Kushner betonar hur förföljelserna av judar i Nazieuropa inte utgjorde en viktig fråga i slutet på 1930-talet. Se Kushner, 1994, s. 60.

⁷⁸ Wilhelm, 1989, s. 23 ff.

utrotningen av judar började med den tyska inmarschen i Sovjetunionen i juni 1941. Därefter kom underrättelser om vad som försiggick i spridda rapporter. Dock var det svårt att få en helhetsbild. I USA, Canada, Storbritannien och andra västländer trodde man enkelt inte på de fruktansvärda uppgifterna; underrättelserna antogs vara överdrivna och inte sällan sattes citationstecken runt de otroliga berättelserna om massmord av judar i Europa.⁷⁹

I augusti 1942 meddelade World Jewish Congress, i ett telegram som gick ut över hela världen, vad som höll på att ske. Den brittiska konservativa tidningen *Daily Telegraph* hade redan i juni 1942 publicerat liknande uppgifter från Polen. Där skrevs det bland annat om att nazisterna planerade att utrota alla polska judar. Detaljer gavs om avrättningarna i Chelmo etcetera. Flertalet tidningar hade i USA, i slutet på år 1942, behandlat nyheten om judarnas utrotning på förstasidan. Många andra tidningar var skeptiska, det påpekades att inte ens judarna själva ville tro på denna rapport. I viss mån såg man också på dessa uppgifter som propaganda. Man fokuserade även på, exempelvis i tidningar i såväl USA som Storbritannien, på att det viktiga var att besegra tyskarna i kriget. Då kunde man också på sikt hjälpa judarna. Således kan man alltså inte, från hösten 1941, skylla på att man inte kände till något. Dock var det svårt att ta till sig uppgifterna, inte minst också för att den största delen av judeförföljelserna genomfördes bakom fiendens linjer.⁸⁰

Walter Laqueur för ett liknande resonemang då han menar att man från många olika källor redan 1942 visste vad som höll på att ske. Han betonar skillnaden mellan att tro och att veta. Stora siffror om antal döda och utsatta riskerade att bli opersonliga och ogreppbara. Därtill trodde många att rapporterna överdrev. Andra tvivlade inte på deras sanningshalt, men man hade andra prioriteringar och sysselsättningar. Frågan är då varför så många valde att inte tro på dessa uppgifter, och därmed bli åskådare. Enligt Laqueur handlar det inte främst om antisemitismen; snarare beror tvivlen på att människan inte förmår att förstå en sådan otänkbar skräck som Förintelsen på många sätt innebar. Många saknade fantasin eller modet att ta till sig redogörelserna från koncentrationslägren. Faktumet att ”miljoner” människor höll på att dödas var nästan meningslöst; människor kunde möjligtvis identifiera sig med en individs eller en familjs öde, men inte med miljoners.⁸¹ När till och med en alert och vaken journalistkår inte förmådde att inse vad som höll på att ske med Europas judar, vad kunde man då egentligen förvänta sig av den mindre allmänbildade och informerade allmänheten?⁸²

Det föreföll även omöjligt för enskilda individer att göra något för att rädda de många offren. Därför blev det psykologiskt mycket lättare att förtränga

---

⁷⁹ Bauer, 1989, s. 52 ff.

⁸⁰ Bauer, 1989, s. 52 ff; Lipstadt, 1989, s. 99 ff; Kushner, 1999, s. 121.

⁸¹ Laqueur, 1989, s. 60 ff; Kushner, 1994, s. 60, s. 144, s. 275.

⁸² Syrkin, 1989, s. 924 ff.

kunskapen om att något kunde eller borde göras. När verkligheten är tung att bära är det lättare att förneka dess existens, jämfört med att handskas med den känsla av skuld som infinner sig. Av den orsaken kan man inte säga att pressen, i exempelvis USA och Storbritannien, var ansvarig för att opinionen inte trodde på uppgifterna. Det som kan konstateras, åtminstone enligt Lipstadt, är att pressen inte i särskilt hög grad engagerade sig för att få allmänheten att tro på dess uppgifter. Marie Syrkin menar att, utifrån de givna förutsättningarna, gjorde åtminstone amerikanska judar det som var politiskt och ekonomiskt möjligt för att bistå sina europeiska trosfränder.⁸³

4.3.6 Emotionell stress

Inte sällan utgör förbrytelser mot utsatta samhällsgrupper, till exempel mot judar under 1930-talet, ett brott mot den rådande samhällsnormen. Att skada en god människa, vän eller kollega går inte ihop med uppfattningen om en rättvis värld och idealet om ansvarstagande för andras välbefinnande. Att känna empati för förfördelade och utsatta människor kan då innebära en empatisk oro, framförallt då man känner sig maktlös att stoppa det som pågår. Denna inkonsekvens oroar människan. För att undvika den obehagliga empatiska oron så nedvärderas i stället offren. Åskådaren blir förlamad av sin känsla av hjälp- och maktlöshet; han eller hon blir så sakteliga övertygad om att det som sker är oundvikligt. Offrens lidande rättfärdigas på grund av högre ideal eller en ond natur. Tyskar som bojkottade judiska affärer eller övergav judiska vänner från tidigt 1930-tal måste också hitta skäl och förklaringar för sitt agerande. Ett blev rädsla för repressalier; men det kunde inte förklara det aktiva deltagandet i det diskriminerande och destruktiva system som de flesta tyskar accepterade och ibland gillade. Även då blev nedvärdering av offrens lidande passande. Två psykologiska utvecklingssteg är här av betydelse: moralens tillbakagång och avtagandet av ansvarskänsla för offrens välfärd. Till slut accepteras mord som ett naturligt sätt att hjälpa mänskligheten. Specialiseringen och byråkratiseringen gör sedan våldsanvändandet lättare, eftersom den individuella ansvarskänslan undergrävs. Förintelsen normaliseras med hjälp av uppfattningen att offren inte betyder något och därför förtjänar att lida; dessutom bidrar ju offrens lidande till det högre syfte som förövarna strävar efter.⁸⁴

Till den emotionella stressen hör också konfliktsituationer då man som individ tvingas att gå emot gruppen eller kollektivet. Därför antar människor ofta andra personers synpunkter och värderingar för att undvika bråk eller sociala pinsamheter. Åskådare under Förintelsen accepterade vanligtvis den definition av verkligheten som erbjöds dem ovanifrån, det vill säga från regeringen och Hitler; de agerade sedan efter denna verklighetsbeskrivning. Att

---

⁸³ Lipstadt, 1989, s. 99 ff.

⁸⁴ Staub, 1989, s. 80 ff.

uppträda i grupp och tillsammans med andra innebär att man på många sätt förlorar den personliga identiteten; det egna ansvaret och de moraliska spärrarna försvagas.⁸⁵

4.3.7 Ideologins fördomar

Victoria Barnett påtalar att alla studier av folkmord och åskådagerande måste beakta fördomarnas betydelse och undersöka hur individer och institutioner understöder och drar nytta av fördomar. I samhället finns en relation mellan de personliga fördomarna hos individerna samt de kulturella och politiska värderingar som genomsyrar samhället. Ett samhälle byggs på de övertygelser som hålls av majoriteten av dess medlemmar. Vad gäller judarna förekom framförallt två antijudiska fördomar. Rasantisemitismen, som kulminerade i nazisternas folkmord och den så kallade kristna antisemitismen, eller antijudaismen. Såväl rasanitsemismen som antijudaismen påverkade i hög grad bystanders agerande och attityder; de blev en del av en anonym massa. Att ändra på lagar innebär inte självklart att antisemitismen försvinner från folks medvetande. Fördomar är svåra att radera ut, eftersom de förekommer på så många olika nivåer.⁸⁶

4.3.8 Samhällsinstitutioners roll

Samhällsinstitutioner som massmedia, utbildning och kyrka har, som ovan också understrukits, stor betydelse för hur totalitära stater kan genomföra ett folkmord. Därmed påverkas givetvis också åskådagerandet i hög grad av hur media och kyrka agerar. Nedan följer några enstaka exempel, från forskningen, på hur man har behandlat några av dessa perspektiv i anslutning till åskådagerandet. Jag vill betona att det handlar om några få exemplifieringar. Förhoppningsvis kan de inspirera vidare till ämnesval i en eventuell antologi.

4.3.8.1 Media

Vad gäller sovjetisk media så fördes, fram till Molotov-Ribbentroppakten 1939, väldigt lite väsen om den nazistiska antisemitismen. Dock förbigick man inte helt tyskarnas förföljelser av judar. Efter Molotov-Ribbentroppaktens införande blev det förbjudet att skriva negativt om tysk politik. De ryska myndigheterna var mycket väl medvetna om judarnas öde i de nazistockuperade territorierna, men tidningar och radio tilläts inte att skriva något om detta. Till stor del var därför de sovjetiska judarna inte medvetna om vad som höll på att hända med deras trosförvanter i tyskockuperade områden; det gäller särskilt ju längre

---

⁸⁵ Staub, 1989, s. 80 ff.

⁸⁶ Barnett, 2000, s. 103 ff.

österut man bodde. Även efter att Tyskland anfallit Sovjet misslyckades sovjetiska medier med att rapportera om förföljelsen av judar. När sedan sovjetisk media började publicera detaljer om de hemskheter som begicks av nazisterna i ockuperade områden, fortsatte många judar att vara skeptiska till nyheterna. Detta är typiskt för samhällen där medier används i propagandistiska syften och ofta förvränger sanningen.⁸⁷

4.3.8.2 Röda Korset

Under det andra världskriget ställdes det internationella Röda Korset inför uppgifter som det aldrig mött tidigare. Tyska myndigheter motsatte sig alla räddningsprogram; sällan fick representanter från Röda Korset tillträde till getton och koncentrationsläger. Därför var Röda Korset på många sätt omedvetet om vad som pågick och kunde därmed också uppfattas som en bystander. Frågan är om Röda Korset verkligen gjorde allt i sin makt för att få tillträde till getton och koncentrationsläger? Begick man inte ett grundläggande fel då man avstod från att publicera vidrigheterna i koncentrationslägren och inte offentligt protesterade mer mot massavrättningarna? Var inte Röda Korsets tystnad vad gäller utrotandet av miljontals människor ett historiskt misstag som överskuggar och döljer Röda Korsets insatser för krigsfångar?⁸⁸

4.3.8.3 Kyrkan

Vatikanen

Judah L. Graubart menar att det finns få ämnen inom Förintelsens historiografi som är färgade av mer känslor och baserade på så lite kunskap som Vatikanens inställning till Förintelsen. Graubart hävdar, inte okontroversiellt, att det var västvärldens cyniska likgiltighet till det judiska lidandet som tvingade Vatikanen att välja mellan dess egna intressen och att rädda judiska liv.⁸⁹

Påven Pius den XII:s roll har varit mycket omdiskuterad. Vid sin död hyllades han som försvararen och upprätthållaren av katolicismens traditioner samt för sin kamp mot fascismen och kommunismen. Onekligen kom den katolska kyrkan ur andra världskriget relativt oskadad, med de kyrkliga och diplomatiska hierarkierna intakta. Bara några år senare började man dock ifrågasätta Pius XII och den politik han förde. Bland annat kritiserades han för att ha misslyckats med att mobilisera Vatikanens centrala resurser för att försvara mänskliga fri- och rättigheter, speciellt vad gäller Förintelsen. Påven anklagades, inte minst efter en mycket uppmärksam pjäs av tysken Rolf

---

⁸⁷ Pinchuk, 1989, s. 1022 ff.

⁸⁸ Dworzecki, 1989, s. 1133 ff.

⁸⁹ Graubart, 1989, s. 1214 ff.

Hochhuth, genom sin bystanderroll och vägran att fördöma de nazistiska grymheterna för att ha varit en medbrottsling. En stor mängd forskning har också gjorts på området. Påven Paul VI har svarat på anklagelserna med att publicera en mängd dokument från krigsåren. I dessa framställs Vatikanens diplomater som samvetsgranna och intelligenta; de försökte driva en politik med fred och rättvisa i fokus under en tid då dessa ideal inte stod särskilt högt i kurs. John S. Conway menar att dokumenten påvisar hur påven hade en övertro på sin och Vatikanens diplomatiska förmåga och att Pius XII visst var engagerad och förtvivlad över hur lite Vatikanen kunde göra under de ytterst svåra förhållanden som kännetecknade andra världskriget.⁹⁰ Man prioriterade annat: att skydda Europa mot kommunismen; att undvika ett bombardemang på Rom; att förhindra en militär sammandrabbning med Nazityskland.⁹¹

Den protestantiska kyrkan

Den holländska kyrkan blev den första protestantiska trosinriktningen som förmedlade ett motståndsbudskap mot nazismen till sina medlemmar. Från 1943 började kyrkomän arresteras och holländska studenter sändes till Tyskland. Protesterna mot den tyska politiken kom tidigare från protestanter än från katoliker. I första hand protesterade pastorer, präster och lekmän, inte biskopar eller andra högre kyrkodignitärer. Med hjälp av kyrkans lägre ledarskap gömdes judar över hela Holland, ett agerande som tydligt skiljer sig från det mer diplomatiska och taktiska handlande som utmärkte många kyrkopotentater. Trots att de kyrkliga protesterna i Holland var ett tidigt och ekumeniskt exempel på kyrkliga aktioner mot antijudisk politik, var hjälpåtgärderna synnerligen otillräckliga.⁹²

Donald D. Dietrichs antologi om kristna reaktioner, företrädesvis i Tyskland, på Förintelsen utgår ifrån hur kristna runt om i världen har brottats med den moraliska problematiken i hur deras tyska trosförvanter kunde misslyckas med att "älska sina grannar". Hur kunde egentligen kristna människor – som förväntades att vägledas av kärlek, medkänsla och solidaritet med offren – bli så involverade i den nazistiska politiken? Inte minst den tyska kyrkan hade ju sett på sig själv som en moralisk väktare för staten och försvarare av Tysklands nationella och kulturella identitet. Kyrkans åskådagerande under Förintelsen har hos många kristna tolkats som ett angrepp mot Gud, kyrkan och tron. Från judarnas perspektiv illustrerar de kristnas svek mot judiska grannar, kolleger, vänner och främlingar också att Gud övergav offren, det vill säga judarna.⁹³

En viktig förklaring till den tyska kyrkans stöd till nazisterna är att kyrkans ideologer i Hitler såg en självklar ledare och något av en frälsare; han

---

⁹⁰ Conway, 1989, s. 1228 ff.

⁹¹ Phayer, 2003, s. 7.

⁹² van Roon, 1989, s. 1406 ff.

⁹³ Barnett, 2000, s. 138 f. Dietrich, 2003, s. xv.

förväntades leda Tyskland ur det kaos som skapats av Weimarrepubliken. Många av kyrkans präster och biskopar sveptes med i den nazistiska yran och löftena om en ny, blomstrande framtid. Exempelvis värvades ett stort antal präster som medlemmar till det nazistiska partiet. I juli 1933 signerade också den tyska kyrkan en överenskommelse med nazisterna. Det fanns även en viss överensstämmelse mellan Hitlers synsätt på samhällets sekulära mål och kyrkans dito. Hit hörde till exempel hatet mot kommunismen, stödet för en nationalistisk och expansionistisk utrikespolitik, ogillandet av det judiska folket och godkännandet av avskaffandet av det demokratiska styrelsesättet. I strävandena att bevara sin autonomi och existens ställde sig den institutionella kyrkan bredvid statsmakten, vilket hjälpte regimen att stärka sitt grepp om det tyska samhället. Därmed blev det också svårare för kristna individer att protestera mot nazismen. Opposition blev ännu vanskeligare på grund av den tyska evangeliska kyrkans tradition av konformitet och lydnad inför samhällets auktoriteter.⁹⁴

Dietrich poängterar vidare att även om många kristna bemötte Förintelsen som bystanders med bekräftelse och anpassning, förekom andra reaktioner också: ogillande, icke anpassning, separatism och motstånd.⁹⁵ Det fanns alltså de som tog ställning mot regimen och hjälpte judar och andra förföljda; emellertid var de försvinnande få i relation till de som stod bredvid och såg på. Stora delar av den europeiska kristenheten lyckades aldrig resa sig efter debaclet under första världskriget, då alla stridande parter lovade att Gud stod på deras sida. Följaktligen var den kristna kyrkan på defensiven och kunde inte stå emot de totalitära regimer som utgick från nazismen, fascismen och kommunismen. Dessa grundade ju främst sina budskap på ekonomisk misär och politisk revansch; det är här grundförklaringen till kyrkans passivitet och bystanderroll ska sökas.⁹⁶

4.4 Att lämna åskådarstadiet

Idag lever vi i ett globalt samhälle. Modern kommunikationsteknik gör att vi på ett ögonblick blir varse om vad som samtidigt sker på andra håll i världen. Teknologin har gjort oss till vittnen, och därmed åskådare, till väldigt mycket skräck och tragedi. Vi vet alltför väl att det moderna samhället är fyllt med exempel på apati. Det har blivit allmänt accepterat att åskådare inte erbjuder hjälp; i stället tittar de bort, även när offer skriker om undsättning. I stora brottsdrabbade städer anses något annat vara dumdrigt. Ändå är det ofta chockartat och deprimerande att läsa om människor som fortsätter att vara passiva och vänder sig bort, när andra ber om understöd. Vi känner att vi borde

---

⁹⁴ Barnett, 2000, s. 36; Dietrich, 2003, s. xv f; Conway, 2003, s. 3 ff.

⁹⁵ Dietrich, 2003, s. xv f.

⁹⁶ Conway, 2003, s. 9 f.

vara bättre etiska och moraliska människor. Kanske är just detta ett viktigt skäl till varför åskådarna under Förintelsen förföljer oss; vi tvingas att reflektera över vårt ansvar idag.⁹⁷

Till skillnad från folk förr i tiden behöver vi inte vända bort våra blickar och dra oss undan för att markera vår åskådarroll. Vi kan med gott samvete fortsätta att se vad som händer, eftersom vi är fullt medvetna om att det är ett långt fysiskt avstånd mellan oss och de som drabbas. Den nya moderna tekniken ställer nya frågor till oss som åskådare: Vad händer med vår etik och moral när vi känner ett emotionellt behov av att göra något, men inte är kapabla? Definierar vi oss då, likt så många under Förintelsen, som maktlösa och därmed också i viss mån oskyldiga? Kan vi vara helt oskyldiga?⁹⁸

Vad krävs det egentligen för att vanliga människor ska gå från likgiltighet till handling å andras vidkommande? När och hur lämnar åskådaren sin passiva roll? När uppnår åskådaren en insikt om ”disruptive empathy” och blir emotionellt berörd av det som sker och börjar se familjen, arbetet, handlingsalternativen och syftet med livet i ett nytt ljus? Målet måste vara att bli en, för att prata med Zygmund Bauman, ”etisk varelse”. Hos en sådan person utgör de privata och offentliga delarna av moraliteten samma enhet. Den etiska människan tänker inte på karaktär eller samvete som privata karakteristika. De etiska individerna bidrar till att skapa ett samhälle där samvetet alltid har en aktiv och betydelsefull roll.⁹⁹ Hur når vi dit?

För att undvika gruppvåldets mest katastrofala följder, som ju ett folkmord innebär, måste man agera på ett tidigt stadium. Det kräver ansvarskänsla samt ett socialt och mental mod, dock inte nödvändigtvis ett fysiskt risktagande. Eftersom vi människor lever i en värld där grupper är beroende av varandra, måste människan bli engagerande och ansvarstagande vad gäller att bestämma den rådande sociala ordningen. Det handlar om att uppmärksamma sin egen och andras välfärd, även för andra etniska grupper och människor från andra kulturer. Den individuella friheten och individualiteten får inte förloras. Således har också åskådare plikter och för att kunna uppfylla dessa måste medlemmarna i ett samhälle socialiseras på ett visst sätt. Därför är det viktigt att utbilda om åskådarrollens försåtliga moraliska och psykologiska effekter då människor tar avstånd och vägrar engagera sig för dem som är i behov av hjälp.¹⁰⁰

Obestridligen är det väldigt svårt för människan att separera sig från sin grupp. För det mesta finner man sig i det som sker, accepterar ledarnas direktiv

---

⁹⁷ Barnett, 2000, s. 169.

⁹⁸ Barnett, 2000, s. 166.

⁹⁹ Barnett, 2000, s. 173.

¹⁰⁰ Staub, 1989, s. 239. Om hur föräldrar och skola kan hjälpa till att bryta en våldsspiral, och därmed uppmuntra elever att bli rescuers i stället för bystanders, se Barbara Colorosos *The bully, the bullied and the bystander: from preschool to high school: how parents and teachers can help break the cycle of violence*, New York, 2003.

och opponerar sig inte mot destruktiva handlingar inom gruppen. För att undvika detta måste barn i tidig ålder lära sig två saker. Den första handlar om att träna det kritiska medvetandet och att göra egna bedömningar av ett skeende. För det andra ska barnen tidigt introduceras till en kritisk lojalitet som innebär hängivelse för gruppen på längre sikt, men samtidigt en beredskap att opponera sig mot det som sker i gruppen för stunden, om det motverkar gruppens långsiktiga målsättningar. Budskapet är följaktligen att barn på ett tidigt stadium måste lära sig att fatta rationella beslut och vara med i beslutsprocessen.¹⁰¹

Bystander blir man i många olika sammanhang, folkmordet är det värsta. Socialiseringen till engagerande och ansvarstagande människor inleds självklart i vår vardag och belyser hur vi agerar i konflikter på vår fritid, i skolan eller på arbetsplatsen. Det är framförallt utifrån detta perspektiv man ska koppla samman forskning om åskådarens agerande under folkmord med uppgiften att forma ansvarstagande och humanistiska samhällsmedborgare för framtidens samhälle.

5. En konferens och antologi

Som ovan har påpekats finns det inte särskilt mycket forskning om just det interna åskådarperspektivet, åtminstone inte vad gäller Förintelsen. Samma slutsats kan med största säkerhet dras beträffande studier om den interna åskådarens roll i andra folkmord. Ändock tror jag att det finns utrymme för, utan att initiera ny forskning, att fylla en antologi med lämpligt innehåll om åskådarrollen utifrån olika perspektiv. Ett förslag är att strukturera antologin efter samma huvudområden som har styrt framställningen av denna forskningsöversikt.

5.1 Förslag på antologins struktur

Jag föreslår således att denna antologi byggs upp efter olika temata, där händelser från skilda folkmord kan utgöra lämplig exemplifiering och fördjupning. Så här ser mitt tentativa upplägg ut:

1. Inledning och förord där själva åskådarpjektet presenteras närmare liksom syftet med antologin: att utifrån olika teman och folkmord förklara och belysa åskådarens roll och betydelse. Här blir det mer intressant om man utgår ifrån en huvudfråga, till exempel: *Vad är en åskådare och varför blir människan som individ eller grupp åskådare under*

---

¹⁰¹ Staub, 1997, s. 142.

allvarliga förbrytelser mot de mänskliga rättigheterna, exempelvis folkmord? Jag tycker också att det tidigt ska klargöras att normförändringars och olika politiska systems betydelse för åskådagerandet ska belysas extra. I denna inledning introduceras också samtliga medverkande författare. Denna del författas lämpligen av redaktören till antologin.

2. Folkmord behandlas närmare. Vad är egentligen ett folkmord? Varför bryter folkmord ut? Jämförelser mellan olika folkmord. Lämpliga skribenter eller rådgivare är historieprofessorerna Klas Göran Karlsson och Kristian Gerner, som nyligen tillsammans har skrivit en läsvärd bok om folkmordens historia.¹⁰²
3. Vad är en åskådare? Vad är en förövare och vad är en räddare? Här skulle man kunna tänka sig flera skribenter, exempelvis Ervin Staub och Victoria Barnett. Som ovan refererats har dessa två, framförallt Staub, skrivit en del om åskådarens och förövarens psykologiska kännetecken. Samuel P. Oliner har fokuserat på räddaren. Detsamma gäller John J. Michalzyk. Givetvis kan artiklarna, vilket egentligen gäller alla delar i antologin, skrivas av väl pålästa forskare.
4. Artiklar som tar fasta på olika aspekter av varför människan blir åskådare under folkmordsprocesser. Planen är att insatta forskare på olika typer av folkmord – exempelvis på armenierna under 1910-talet, Förintelsen, Balkan under andra världskriget och 1990-talet, Kambodja under 1970-talet, Sovjetunionen under Stalintiden samt Rwanda under 1990-talet – ska närmare belysa någon av följande huvudförklaringar:
  - Det totalitära samhället
  - Ideologins och fördomarnas roll
  - Emotionell stress
  - Andra bekymmer i fokus/likgiltighet
  - Problem att inse vidden av folkmord
  - Olika institutioners roll: exempelvis utbildningsväsendet, kyrkan, massmedia och hjälporganisationer
5. Hur förvandlas en bystander till en saviour och ansvarstagande medborgare? En lämplig utländsk skribent är Ervin Staub. En annan, som har citerats ovan, är Barbara Coloroso. I Colorosos fall kan erfarenheterna

---

¹⁰² Gerner, Kristian, Karlsson, Klas-Göran, 2005, *Folkmordens historia: perspektiv på det moderna samhällets skuggsida*, Stockholm. Karlsson har även studerat den sovjetiska regimens terrortpolitik mot sin egen befolkning: se Karlsson, 2005, *Terror och tystnad: sovjetregimens krig mot den egna befolkningen*, Stockholm.

från de stora katastroferna, alltså folkmorden, ställas mot hur föräldrar och lärare kan bryta våldets spiral i den vardagliga tillvaron. Denna artikel skulle då bli den sista i antologin.

5.2 Arbetsordning

En bra början är att redaktören för antologin, tillsammans med representanter för *Levande Historia*, sammankallar till en konferens eller workshop med några svenska forskare som är något sänär insatta inom forskningsområden som folkmordet på armenierna, Balkan under andra världskriget, Förintelsen, revolutionen i Kambodja på 1970-talet, Jugoslaviens inbördeskrig på 1990-talet, Stalintidens terror samt skeendet i Rwanda på 1990-talet.¹⁰³ I denna grupp kan man diskutera fram en lämplig disposition och tematisering för antologin. Förhoppningsvis kan denna forskningsöversikt utgöra en passande utgångspunkt.

Vad gäller internationella forskare som borde kontaktas för att medverka i antologin rekommenderar jag i första hand Ervin Staub, Victoria Barnett, Michael Marrus och Samuel P. Oliner.¹⁰⁴ Ervin Staub har skrivit något av ett standardverk om åskådarfenomenet generellt och har många intressanta diskussioner om varför människan blir åskådare och förövare i olika skeenden. Staub sysselsätter sig också med att utröna hur man ska göra för att skapa en värld med icke aggressiva personer och samhällen. Victoria Barnett har fokuserat på den interna bystandern och diskuterat hur moraliska människor ska uppträda under systematiskt onda regimer. Även om hon främst har skrivit om den kristna kyrkan under Förintelsen, tar hon upp allmängiltiga frågor om vad som krävs för att få vanliga människor att gå från likgiltighet till altruistisk handling. Michael Marrus var en av de första forskarna som på allvar tog tag i åskådarbegreppet. Han har också varit redaktör för det digra trevolymbandet: *Bystanders to the Holocaust*. Även om många av artiklarna i dessa tre band mestadels inriktas på stater och organisationer, borde Marrus rimligtvis ha mycket god kännedom om vad som är skrivet om åskådarperspektivet och vad som är möjligt att göra. Samuel P. Oliner har ägnat flera studier åt "the saviour". Jag menar att man i en antologi om åskådaren också måste behandla detta perspektiv. Ett viktigt syfte med åskådarprojektet är väl också att stimulera människor, kanske i synnerhet de unga, att våga engagera sig och ta ställning när olika slags oförrätter begås.

---

¹⁰³ Se bifogad bilaga.

¹⁰⁴ Givetvis med reservationen att berörd forskare är i livet.

6. Litteraturförteckning

- Arendt, Hanna, 1996, *Den banala ondskan: Eichmann i Jerusalem*, Göteborg.
- Barnett, Victoria, 2000, *Bystanders, Conscience and Complicity During the Holocaust*, London.
- Bauer, Yehuda, 1989, "When did they know", Marrus, Michael R., (ed), (a), *The Nazi Holocaust. Bystanders to the Holocaust*. Volume 1-3, London.
- Bauman, Zygmund, 1989, *Modernity and the Holocaust*, Ithaca.
- Coloroso, Barbara, 2003, *The bully, the bullied and the bystander: from preschool to high school: how parents and teachers can break the cycle of violence*, New York.
- Convay, John S., 2003, "Totalitarianism and Theology", Dietrich, J., Donald, (ed), 2003, *Christian Responses to the Holocaust. Moral and Ethical Issues*, Syracuse.
- Dietrich, J., Donald, (ed), 2003, *Christian Responses to the Holocaust. Moral and Ethical Issues*, Syracuse.
- Dworzecki, Meir, 1989, "The international Red Cross and its policy vis-à-vis the Jews in ghettos and concentration camps in Nazi-occupied Europe", Marrus, Michael R., (ed), (a), *The Nazi Holocaust. Bystanders to the Holocaust*. Volume 3, London.
- Feingold, Henry, 1989, "Who shall bear guilt for the Holocaust: The human Dilemma", Marrus, Michael R., (ed), *The Nazi Holocaust. Bystanders to the Holocaust*. Volume 1, London.
- Fromm, Erich, 1987, *The anatomy of human destructiveness*, Harmondsworth.
- Gerner, Kristian, Karlsson, Klas Göran, 2005, *Folk mordens historia: perspektiv på det moderna samhällets skuggsida*, Stockholm.
- Graubart, Judah L., 1989, "The Vatican and the Jews: Cynicism and Indifference", Marrus, Michael R., (ed), (a), *The Nazi Holocaust. Bystanders to the Holocaust*. Volume 3, London.
- Haynes, Stephen R., 2003, "Bystander, Resister, Victim – Dietrich Bonhoeffer's response to Nazism", Dietrich, J., Donald, (ed), *Christian Responses to the Holocaust. Moral and Ethical Issues*, Syracuse.
- Hillberg, Raoul, 1992, *Perpetrators, victims, bystanders: the Jewish catastrophe, 1933-1945*, New York.
- Karlsson, Klas Göran, 2005, *Terror och tystnad: sovjetregimens krig mot den egna befolkningen*, Stockholm.
- Klee, Ernst, Dressen, Willi, Riess, Volker: "Those were the Days". *The Holocaust through the Eyes of the Perpetrators and Bystanders*, London.
- Kvist, Karin, 2004, *Kartläggning av kunskap och resurser om åskådarrollen på universitet och muséer*, opublicerat.
- Kushner, Tony, 1994, *The Holocaust and the Liberal Imagination*, Oxford.

- Laqueur, Walter, 1989, "Hitler's Holocaust – Who knew What, When & How", Marrus, Michael R., (ed), (a), *The Nazi Holocaust. Bystanders to the Holocaust*. Volume 1, London.
- Lipstadt, Deborah, E., 1989, "Pious sympathies and sincere regrets: the Americans news media and the holocaust from krystalnacht to Bermuda, 1938-1943", Marrus, Michael R., (ed), (a), *The Nazi Holocaust. Bystanders to the Holocaust*. Volume 1, London.
- Marrus, Michael R., (ed), 1989 (a), *The Nazi Holocaust. Bystanders to the Holocaust*. Volume 1-3, London.
- Marrus, Michael R., 1989 (b), *The Holocaust in History*, New York.
- Michalzyk, John J., (ed.), 1997, *Resisters, Rescuers and Refugees*, Kansas City.
- Milgram, Stanley, 1997, *Obedience to authority: an experimental view*, London.
- Oliner, Samuel P., Oliner, Pearl M., 1988, *The altruistic personality. Rescuers of Jews in Nazi Europe*, London.
- Oliner, Samuel P., 2003, *Do Unto Others – Extraordinary Acts of Ordinary People – How Altruism Inspires True Acts of Courage*, Cambridge, Mass.
- Phayer, Michael, 2003, "The Priority of Diplomacy – Pius XII and the Holocaust During the Second World War, Dietrich, J., Donald, (ed), *Christian Responses to the Holocaust. Moral and Ethical Issues*, Syracuse.
- Pincuk, Ben-Cion, 1989, "Soviet Media on the Fate of Jews in Nazi-Occupied Territory (1939-1941), Marrus, Michael R., (ed), (a), *The Nazi Holocaust. Bystanders to the Holocaust*. Volume 3, London.
- Porat, Dina, 1989, "Palestinian Jewry and the Jewish agency: Public Response to the Holocaust", Marrus, Michael R., (ed), (a), *The Nazi Holocaust. Bystanders to the Holocaust*. Volume 2, London.
- Roon, Ger Van, 1989, "The Dutch Protestants, the third Reich and the Persecution of the Jews", Marrus, Michael R., (ed), (a), *The Nazi Holocaust. Bystanders to the Holocaust*. Volume 3, London.
- Shapira, Anita, 1989, "Did the Zionist Leadership Foresee the Holocaust?", Marrus, Michael R., (ed), (a), *The Nazi Holocaust. Bystanders to the Holocaust*. Volume 1, London.
- Staub, Ervin, 1989, *The roots of evil. The Origins of Genocide and other Group Violence*, New York.
- Staub, Ervin, 1997, "The Psychology of Rescue: Perpetrators, Bystanders, and Heroic Helpers", Michalzyk, John J. (ed.), 1997, *Resisters, Rescuers and Refugees*, Kansas City.
- Syrkin, Marie, 1989, "What American Jews did during the Holocaust", Marrus, Michael R., (ed), (a), *The Nazi Holocaust. Bystanders to the Holocaust*. Volume 2, London.
- Vago, Bela, "Some aspects of the Yishuv leadership's activities during the holocaust", Marrus, Michael R., (ed), 1989 (a), *The Nazi Holocaust. Bystanders to the Holocaust*. Volume 2, London.

- Wiesel, Eli, 1969, *The Town beyond the wall*, New York.
- Wilhelm, Hans-Heinrich, 1989, "The Holocaust in National-Socialist Rhetoric and Writings – Some Evidence against the Thesis that before 1945 Nothing was Known about the 'Final Solution'", Marrus, Michael R., (ed), (a), *The Nazi Holocaust. Bystanders to the Holocaust*. Volume 1, London.
- Wyman, David S., "The American Jewish leadership and the Holocaust", Marrus, Michael R., (ed), (a), *The Nazi Holocaust. Bystanders to the Holocaust*. Volume 2, London.

Bilaga 1- Forskare att tillfråga som medverkande i referensgrupp och workshop

Folkmordet på armenierna

Professor Klas Göran Karlsson vid Historiska institutionen Lunds universitet

Professor (historia) David Gaunt vid Södertörns högskola

Balkan under andra världskriget

Fil dr Tomislav Dulic vid Institutionen för Östeuropastudier på Uppsala universitet

Universitetslektor Sanimir Resic vid institutionen för öst- och centraleuropakunskap på Lunds universitet

Förintelsen

Universitetslektor Lars M. Andersson, prefekt vid Historiska institutionen Uppsala universitet

Universitetslektor Paul Levine vid Uppsala universitet och Programmet för studier kring förintelsen och folkmord

Doktorand Stéphane Bruchfeld vid Uppsala universitet och Programmet för studier kring förintelsen och folkmord

Professor (historia) Klas Åmark vid Stockholms universitet

Universitetslektor (historia) Pär Frohnert vid Stockholms universitet

Professor (historia) Kristian Gerner vid Lunds universitet

Universitetslektor Ulf Zander vid högskolan i Jönköping och Historiska institutionen i Lund

Sovjetunionen

Professor Klas-Göran Karlsson vid Historiska institutionen Lunds universitet

Professor Kristian Gerner vid Historiska institutionen Lunds universitet

Docent Lennart Samuelsson vid Handelshögskolan i Stockholm

Kambodja

Fil mag Jan Forsgren vid Uppsala universitet

Balkankrigen under 1990-talen

Universitetslektor Kjell Magnusson vid Uppsala universitet och Centrum för multietnisk forskning

Universitetsadjunkt Örjan Sturesjö vid Uppsala universitet och institutionen för Euroasiatiska studier

Universitetsadjunkt Kerstin Nyström vid Uppsala universitet och institutionen för Euroasiatiska studier

Rwanda under 1990-talet

För vidare samarbete och rådgivning: Nordiska Afrikainstitutet vid Uppsala universitet, www.nai.uu.se

